

Mikecz Dániel

Új pártok, változó mozgalmak

A radikális jobboldali és az alternatív mozgalmak pártosodása

A 2010-es választások eredményeképpen két új párt (Jobbik, LMP) jelent meg az Országgyűlésben, miközben két, korábbi rendszerváltó mozgalmakból kinőtt párt (MDF, SZDSZ) vesztette el parlamenti mandátumát. A két új parlamenti erő a politikai pártok azon típusait képviselik – jelesen a zöld és a radikális jobboldali pártcsaládokat – amelyek Nyugat-Európában is a '70-es, ill. a '80-as években tűntek fel. Magyarországon természetesen nem előzmények nélküli ezen pártok megjelenése, hiszen a radikális jobboldalt képviselte már a MIÉP az Országgyűlésben, elkötelezett környezetvédők pedig ülnek olyan pártok frakcióiban, amelyek önmeghatározásában és programalkotásában nem hangsúlyos az ökológia szempont (Kowalik 1999), azonban egyfelől a MIÉP – bár 1998-ban önállóan érte el a mandátumszerzéshez szükséges szavazatszámot – egy parlamenten belül alakult párt, másfelől a zöld képviselők jelenléte ellenére a választási kampányüzeneteket és parlamenti viták irányát nem szabja meg a politikai ökológia, ami természetesen több mint egyszerű környezetvédelem.

A Jobbik esetében vitathatatlan az erős mozgalmi jelleg, azonban az LMP politikusai, támogatói között is megtalálhatóak korábbi mozgalmárok. A közös mozgalmi háttér ellenére a párttá szerveződés mintáiban jelentős különbségek fedezhetőek fel. Az LMP esetében a pártosodást sok éves civil, mozgalmi munka előzte meg, a párt tehát számíthatott azokra a szellemi teljesítményekre, aktivista hálózatokra és mozgósítási tapasztalatokra, amik olyan tiltakozó akciók során halmozódtak fel, mint az iraki háborúellenes tüntetések, a Zengő-konfliktus, vagy a kerékpáros felvonulások. Bár a kívülállók számára ismeretlennek tűnt az ökopárt, és a politikai publicisztikában, elemzésekben is a program, a mondanivaló hiányát rótták fel közírók, elemzők, az LMP megalakulásánál bábáskodó mozgalmi szervezetek kidolgozott társadalmpolitikai követelésekkel rendelkeztek. Az ökopolitika Magyarországon tehát nem előzmények nélküli, komoly hagyományokkal rendelkezik már a rendszerváltást megelőző időszakból (lásd pl. Duna-kör). Az ökopolitikai mozgalom – a globalizációkritikus mozgalmon belüli viták ellenére – az LMP megalakulását megelőzően sem volt kizárólagosan köthető egyik nagy politikai blokkhoz sem.

A Jobbik mozgalmi szervezetből alakult párttá, ami eleinte – a nyugat-európai radikális jobboldali pártokhoz hasonlóan – a mozgalmi mobilizációt pótolta tevékenysége révén. Az LMP-vel ellentétben a Jobbik esetében a párttá szerveződést megelőzte a radikális jobboldali mozgósítási konjunktúra, aminek szervezésében a Jobbik mellett más mozgalmi szervezetek is részt vettek, mégsem jelent meg mellette olyan radikális alternatíva, amely veszélyeztethette volna a Jobbik mozgalmi párt státuszát. Az LMP különütasságával ellentétben, ami elsősorban abból fakad, hogy a magyar ökopolitika hitvallása szerint a globális problémák nem oldhatóak meg a bal-jobb klasszikus ideológiai tengely mentén, a Jobbik esetében hangsúlyosabban jelenik meg a bal-jobb dichotómia alapján szerveződő politikai establishment teljes elutasítása.

Nyugat-Európában a '80-as években jelentek meg az újbaldali, ill. ökológiai pártok, amelyek bázisul a '70-es években kibontakozó új társadalmi mozgalmak szolgáltak. A posztmateriális értékek mentén szerveződő pártok szavazói jellemzően a közép-, ill. felsőközéprétegekből kerültek ki, szervezetüket tekintve pedig az intézményesedést követően is sokat megőriztek értelmiségi jellegükből, ezért mint káderpártokra hivatkoznak rájuk a szakirodalomban. A szélsőjobboldal harmadik hulláma a '80-as évek végén olyan pártok megjelenését hozta magával, amelyek bizonyos tekintetben a posztmateriális forradalomra adott válaszként is értelmezhetőek, azonban a politikai elköteleződés kialakítása, az életmód politikai tétele tekintetében sokban hasonlítanak a már említett újbaldali, ökopolitikai pártokhoz. Magyarországon az LMP megjelenése nem köthető csupán az említett értékelődáshoz, a Jobbik sikerében pedig nem kizárólagos az identitás-politikában rejlő lehetőségek kihasználása, a nyugat-európai példák és az azokat feldolgozó szakirodalom azonban segítenek a hazai jelenség, a mozgalmi dinamika és az új pártok intézményesedésének megértésében.

A tanulmányban tehát arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen alakváltozásokon ment át a radikális jobboldali és az alternatív mozgalom Magyarországon, amely összefüggésbe is hozható a mozgalmi pártok sikerével; valamint hogy milyen körülmények befolyásolták Magyarországon a két mozgalmi szereplő intézményesedését. A tanulmányban mozgalom alatt egy átfogó jelenséget értek, amely magába foglalja aktivisták, támogatók, szervezetek hálózatát, amelyek az elérni kívánt társadalmi-politikai változás érdekében cselekednek. Ez a típusú politikai cselekvés ugyanakkor a közösen kialakított értelmezési keretek, kollektív identitás, valamint a kölcsönös szolidaritás révén valósulhat meg. Ezek alapján egy politikai párt is lehet egy mozgalom része.

JOBBDALI RADIKÁLIS MOZGALOM MAGYARORSZÁGON

Az a fajta jobboldali radikalizmus, amelyik a Jobbik társadalmi alapját adja, Magyarországon is viszonylag új társadalmi jelenség, hiszen szervezetszociológiai, mobilizációs mintáit, tematizálási eszközeit tekintve sokban különbözik közvetlenül a rendszerváltás előtti és utáni jobboldali politikai radikalizmustól. A következőkben röviden áttekintem a radikális jobboldali mozgalom három változatát, amelyek ugyanakkor annak kronologikus alakváltozását is mutatják.

Szkinhed szubkultúra

Mint ismert, már a '80-as évek végén megjelentek Magyarországon a nyugat-európai minták szerint szerveződött szkinhed csoportok. Ezek jellemzően a városi ifjúsági szubkultúrára épültek, ennek megfelelően pedig erős volt a csoportok kohéziója, öltözködési szokásaikat, viselkedési formáikat tekintve látványosan elkülönültek a többségi társadalomtól. A korai szkinhed csoportok esetében nem beszélhetünk koherens politikai világgépről, politikai orientációjukat egyrészt a Kádár-rendszer hivatalos ideológiájával szembeni általános ellenállás, másrészt a nyugat-európai példák, valamint a többi ifjúsági szubkultúrával szembeni konfliktusok határozták meg. A politikai tudatosság azonban az idő múlásával egyre markánsabbá vált, aminek oka a szubkultúra lehatárolása volt más ifjúsági szubkultúrák irányába: míg a '80-as évek elején nem volt különösebb szembenállás a szkinhed és a punk csoportok, zenekarok rajongói között, az évtized végére megszokottá vált a két szubkultúra ellentéte. Másrészt a szkinhed szubkultúra a rendszerváltás után nem csupán tömegessé, de hangsúlyosabban politikusabbá is vált nem utolsósorban azon politikai vállalkozók (pl. Szabó Albert, Király B. Izabella) megjelenésével, akik a szubkultúra segítségével kívántak politikai befolyást szerezni. A világosabb politikai irányultság következményének és egyben okának is lehet tartani, hogy egyfajta professzionalizálódás ment végbe a szkinhedek között: a galeriszerűen működő csoportok mellett egyre markánsabbá váltak a más politikai szereplőkkel is kapcsolatot fenntartó, egyszersmind nemzetközi szinten is tevékeny csoportok (pl. Vér és Becsület).

Az új társadalmi mozgalmak elmélete szerint a mozgalmi politizálásban részt vevő egyén szempontjából nem a mozgalom által elérni kívánt társadalmi-politikai változásban rejlő materiális előnyök az elsődleges ösztönzők, hanem a részvételen keresztül a politikai identitás kifejezése, az ideális életmód megélése a cél (Della Porta – Diani 2006, 132). Ez természetesen nem kizárólag a '70-es években Nyugat-Európában feltűnt új társadalmi mozgalmakra vonatkozik, hanem megjelenik a globalizációkritikus vagy – ahogy azt később látni fogjuk – éppen a radikális jobboldali mozgalmak esetében is. A '80-as években megjelenő szkinhed

mozgalom ugyanakkor a Kádár-rendszer zártságának köszönhetően számított politikainak, egyebekben a többi akkori ifjúsági szubkulturával állítható párhuzamba. A szubkulturális jelleg éppen a rendszerváltás idején, majd az azt követően is fokozódó „politizálódás” során kopott meg. A szkinhed mozgalom gyengülésében a jogszabályi környezet változása, az 1992. október 23-án Göncz Árpád köztársasági elnök ellen elkövetett incidens utáni fokozott rendőri fellépés (Szabó 1997) és a generációs kiöregedés mellett a szubkulturális identitás feloldódásának is fontos szerepe volt. Annak következtében ugyanis, hogy a szkinhedeket többen saját politikai érdekeik érvényesítésére kívánták használni, valamint, hogy a rendszerváltásnak köszönhetően csökkent a szubkulturához tartozás költsége, éppen a szubkultúra egyik legfontosabb értéke, a hitelesség került veszélybe (Kacsuk 2005, 93). A szkinhed szubkultúra ugyanakkor nem tűnt el teljesen a '90-es években. Jelentősége éppen abban rejlik, hogy az ezredforduló után is léteztek a korábban kialakított személyi hálózatok, valamint fennmaradt a szubkultúra tagjait összekötő szolidaritás. A 2000-es években aztán az új kommunikációs eszközök révén minden addiginál eredményesebbé válhatott a mozgalmi toborzás, amely sok tekintetben ugyanolyan expresszív mozgalom, mint amilyen a szkinhedeké volt a rendszerváltást megelőző és követő években, így alakulhatott ki napjainkra a mozgalmi elköteleződést segítő radikális jobboldali színtér.

Népi radikalizmus

A rendszerváltás után a magyar radikális jobboldali mozgalom másik fontos szereplője volt az első szabadon választott Országgyűlés kormánypártjainak jobboldali-populista belső ellenzéke. A népi hagyományhoz kötődő, a Magyar Út Köörök Mozgalom – MIÉP körül szerveződő jobboldali radikalizmus genezisének Csurka István *Nébány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán* című, a Magyar Fórumban 1992. augusztus 20-án megjelent esszéje tekinthető, amely a rendszerváltás folyamatának sajátos értelmezését, a jobboldali-populista mozgalom társadalom- és politikaképének alapját adta. A dolgozat szerint a rendszerváltás során előre eltervezett módon ment végbe a nómenklatúra-elit hatalmi pozícióinak átmentése, amelyben természetes szövetségeseik a nyugati pénzügyi körök érdekeinek hazai képviselői, a demokratikus ellenzék tagjai voltak. A rendszerváltás ebben az értelemben tehát nem történt meg, az intézményi változások nem hoztak maguk után valódi elitcserét, az átmenet tehát nem legitim, hiszen az új rendszer nem a magyar nemzet, hanem idegenek érdekeit szolgálja.

A MIÉP-hez köthető jobboldali radikalizmus önként használja a két világháború közötti népi-urbánus vitára utaló magyarázatokat az akkori politikai-társadalmi állapotok leírására, ezért is indokolt a népi radikális megjelölés. A szkinhed szubkulturától a népi radikálisokat nem csupán a korosztályi különbségek, az el-

lenség- és társadalomkép, a politikai tudatosság mértéke, hanem a mozgalom szerveződési mintái is elválasztják, hiszen ebben az esetben egy politikai párt körül szerveződik egy mozgalom, amely eleinte az MDF, majd a népi radikálisok kiválása után a MIÉP volt (2. táblázat).

Bár a népi radikálisok helyzetleírása sokak számára adekvát magyarázatot adott a rendszerváltás utáni társadalmi problémák okainak megértésére, a politikai megoldások túl elvontnak, túl messianisztikusnak bizonyultak ahhoz, hogy elfogadható politikai programmá tudjanak válni (Bozóki 2003, 282). Másfelől a MIÉP, ill. Csurka István pártelnök dominanciája rugalmatlanná tette a népi radikális mozgalmat, és kiélezte az erőforrások ellenőrzése felett folyó belső vitákat, ami végül a MIÉP mozgalmon belüli elszigetelődéséhez, majd eljelentéktelenedéséhez vezetett. A radikális jobboldali mozgalom egésze szempontjából azonban a népi radikálisok érdeme, hogy kialakították azt a máig érvényes interpretációs keretet, ami a rendszerváltás folyamatának értelmezését adja, valamint megteremtették az ideológiáin túl a mozgalom kulturális-szimbolikus infrastruktúráját, ami lényegében elengedhetetlennek bizonyult az új típusú radikalizmus és a Jobbik megjelenéséhez.

Újradikalizmus

A magyar radikális jobboldali mozgalom harmadik típusának megjelenése alapvetően a mozgalomban bekövetkezett generációs átrendeződéshez, a mozgalom szerveződési elvének, akcióformáinak és értelmezési keretének megváltozásához kötődik. Az ezredfordulóra Magyarországon a MIÉP körül megszilárdult a népi radikális tábor kulturális háttere, a kormányzó jobboldalt és a nemzeti radikalizmus közötti hivatalos távolságot áthidaló kiadók, folyóiratok halmaza, valamint kialakult a radikális jobboldali világnézethez kötődő politikai folklór, amely – az új társadalmi mozgalmakhoz hasonlóan – a szimpatizánsok számára a hivatalos politikán túli elköteleződést és egyben iránymutatást is ajánlott. A kulturális infrastruktúra mellett a mozgalmi hálót szélesítették azok a szervezetek is, amelyek a MIÉP mellett, majd egyre inkább annak ellenében kívántak politizálási teret nyújtani elsősorban a fiatal radikális aktivistáknak.

A mozgalom nem csupán szerveződési logikájában változott meg az ezredforduló után, hanem a kollektív cselekvés jellegét tekintve is. A korábbi időszakhoz képest gyakrabban került sor nem bejelentett, erőszakos tiltakozó akciókra. Az első ilyen tiltakozó események egyike az Erzsébet hídi csata néven híresült el, amikor is a 2002-es választások eredményét vitató radikális jobboldali aktivisták az Erzsébet híd önhatalmú lezárásával kívántak nyomatékokat adni azon követelésüknek, hogy az Országos Választási Bizottság számolja újra a leadott szavazatokat. A választási csalásról szóló pletyka alapja a szocialisták knock-and-drag típusú kampánya, amelyben a helyi aktivistái révén „rángatta” sikeresen az urnák

elé szimpatizánsait a választás estéjén a szocialista párt. A 2002-es tiltakozási hullám oka másfelől Medgyessy Péter D-209-es ügye volt, ugyanakkor a Fidesz két választások közötti látványos utcai mozgósítása, a polgári körök életre hívása is segítette a radikális jobboldal utcai mobilizációját. Négy évvel később a 2002-es eseményeket is felülmúló, a rendszerváltás utáni magyar tiltakozási kultúrát felülíró, szokatlanul erőszakos tiltakozási hullámot váltott ki az őszi beszéd nyílvanosságra hozatala (Szabó 2007, 169–171).

A 2002-es, valamint később a 2006-os forró őszi eseményei nem csupán a kollektív cselekvés eszköztárát, és a tiltakozások rendőri kezelését változtatták meg Magyarországon, de segítettek megszilárdítani a radikális jobboldali mozgalmat is. A több napig húzódozó utcai jelenlét megszilárdította a csoportok, egyének közötti kapcsolatokat, erősebbé tette a mozgalmi identitást (Kossuth tériek) és a mozgalmakon belüli szolidaritást a világosan beazonosítható ellenfél segítségével, valamint hatással volt egy érdekes új jelenség, a radikális jobboldali jogvédelem és állampolgári ethosz megjelenésére, amely ugyan liberális jogelvekre hivatkozik, de teszi azt partikulárisan, csupán a mozgalom támogatóit, szövetségeseit ért jogszérelmek esetében.

A 2006-os eseményeket Szabó Máté a *posztmodern riot* kategóriájával írta le, amely – a globalizációkritikus mozgalmakéhoz hasonlóan – a forró őszi tiltakozásaiban részt vevő egyének és csoportok motivációinak, stratégiájának, céljainak eklektikusságát jelzi (Szabó 2007, 186–187). Ez a sokféleség azonban nem csupán a tiltakozó akciók során jelenik meg, hanem jellemzi az egész jobboldali radikális mozgalmat. Tulajdonképpen azt is mondhatjuk, hogy az ezredforduló után vált valódi mozgalommá a radikális jobboldali tábor: hálózatok laza hálózata, amelyet a tiltakozó akciók során kialakított kollektív identitás és a belső szolidaritás fűz össze, a mozgalom céljait, ellenségképét pedig a permanensen konstruált értelmezési keretek adják meg. A többszólamúság, az egyéni életstratégiákat is átható, esztétizálódott politika, a mozgalom részének tekinthető politikai folklór, valamint az egyébként is a hálózati elven szerveződő kommunikációs technológiák segítségével egyszerűbbé vált a támogatók toborzása, a mozgalomba való belépés, ami már önmagában is lehetővé tette, hogy kitörjön a radikális jobb a politikai karanténból. A radikális jobboldal tehát nem azonosítható csupán egy csoportosulással, hanem az egymáshoz akár csak közvetve kötődő politikai, társadalmi és kulturális jelenségek széles szövetét jelzi, ezért sem használjuk ebben a tanulmányban a „szélsőjobb” kifejezést, az ugyanis éppen a mozgalom valódi természetét takarná el.

AZ ALTERNATÍV MOZGALOM MAGYARORSZÁGON

A radikális jobboldalhoz képest az ezredforduló utáni évtized második felére jelentősen csökkent az alternatívokhoz köthető utcai megmozdulások száma. Ez a két tény azonban nem függetleníthető egymástól, hiszen a globalizációkritikus mozgalom nemzetközi szinten is észlelhető kifulladásá mellett a radikális jobboldali konjunktúra, a Nyugat-Európában baloldali mozgalmakhoz köthető radikális tiltakozási szimbólumok (gázálarc, maszk, hangosbeszélő stb.) jobboldali kisértés is csökkentette a magyar alternatívok mobilizációs potenciálját. Az alternatív mozgalom esetében is megtalálhatóak a mozgalom csírái a Kádár-korszak Magyarországon, valamint a radikális jobboldalhoz hasonlóan észlelhetőek olyan minőségbeli változások, amelyek közvetlenül megelőzték a mozgalomhoz köthető párt, jelesül az LMP mandátumszerzését.

A Kádár-rendszer zöld ellenzéke

Az ökológiai mozgalom magyarországi megjelenése a '80-as évekhez köthető, amikor az egyéni életstratégiák nem bizonyultak hatásosnak az egyre súlyosbodó társadalmi-gazdasági válság kezelésében, így újra megjelentek a kiútkeresés kollektív formái (Szabó 1993, 54). A monolit hatalmi struktúrába ágyazott „pszeudomozgalmak” mellett az önszerveződés autentikus formái jelentek meg, amelyek olyan kérdések mentén szerveződtek (ökológia, nemzetközi béke), mint a például is szolgáló nyugat-európai új társadalmi mozgalmak, ugyanakkor, mint „puha” témák, alkalmasak voltak a Kádár-rendszerrel szembeni általános elégedetlenség kifejezésére, anélkül, hogy annak alapját támadták volna (Szabó 1993, 48). Az alternatívok kritikájának tárgya Magyarországon – akárcsak Nyugat-Európában – a „bürokratikus-indusztrializációs” modernizáció, az „életvilág” gyarmatosítása a „rendszer” által. A különbség azonban, hogy míg Nyugaton az ökológiai mozgalmak éppen a „régit”, tehát a képviselői demokrácián alapuló politikával szemben határozzák meg önmagukat, addig Magyarországon a '80-as években egy platformra kerülnek azok a politikai törekvések, amelyek az egyes alrendszerek autonómiáját hirdetik, vagy alternatív modernizációs utakat fogalmaznak meg (Szabó 1993, 63–64). Ezért is válhatott egy olyan nagy volumenű ipari beruházás, mint a bős–nagymarosi vízlépcső megépítése központi belpolitikai konfliktussá a rendszerváltás időszakában.

A '90-es évek környezetvédői

A Németh-kormány alatt változott a hivatalos magyar álláspont Bős–Nagymaros ügyében. A belpolitikai konfliktus ekkor a csehszlovák és a magyar kormány közötti nemzetközi politikai és jogi vitává módosult, így a probléma integratív ereje csökkent, másfelől az új demokratikus rendszer alkotmányos kereteiről folyó politikai viták közepette elsikkadt a környezetvédelem ügye. A vízlépcső ügye tehát nem tudott olyan szerepre szert tenni, mint Németországban az atomenergia kérdése, amely kapcsán egymásra találhatott a német zöld és a pacifista mozgalom, ezzel is közelebb kerülve a parlamenti mandátumokhoz (Szabó 1999, 22). Környezetvédelmi konfliktusok hiányában és a környezetvédelmet illető általános konszenzus miatt a zöld politika nem vált olyan területté, amely komolyan befolyásolta volna a szavazatokért folyó küzdelmet az első szabad választásokon, nem volt tehát táborképző ereje. A rendszerváltás után, az Európai Unió által támasztott környezetvédelmi kritériumok és fejlesztési források beáramlásával a környezetvédelmi ügyek kezelésének technokrata jellege erősödött (Szabó 1999, 29–31). Az átfogó, országos jelentőségű ökológiai konfliktusok hiányában a lokális tiltakozások mellett az erősen intézményesedett szektorból inkább a szakértői munkát végző, think tank jellegű szervezetek voltak észrevehetőek.

Hazai globalizációkritikus mozgalom

A zöld vagy tágabb értelemben alternatív mozgalom történetében a változást az ezredforduló nemzetközi eseményei hozták. A nemzetközi gazdasági rezsimek és a neoliberais gazdaságpolitikával szembeni nagyszabású utcai tüntetések Seattleben, Genovában, Prágában a globális közvélemény számára is láthatóvá tették a mozgalmat, ennek hatása pedig Magyarországon is érződött: megjelent a technokrata, szakpolitikai környezetvédelem mellett a környezeti problémák gyökerét a globális elosztás és a gazdasági ellenőrzés rendszeréig visszavezető globalizációkritikus mozgalom és az ehhez kapcsolódó aktivizmus.

A globalizációkritikus mozgalom nem tekinthető tematikájában egységesnek, hiszen a mozgalom keretein belül otthonra lelnek a dél-amerikai bennszülött mozgalmak, a nyugat-európai farmgazdaságok képviselői vagy az észak-amerikai szakszervezetek is: „mindenki vendég, ugyanakkor mindenki otthon van” (Szabó 2004, 19). A globalizációkritikus mozgalom egységességét egyrészt a számítógépes hálózatokon alapuló szervezéspépítés tette lehetővé, ugyanis az ideológiai fragmentáció az egyes csoportok földrajzi és szervezeti elkülönülésében nyilvánult meg, míg a tiltakozó események koordinációja a globális elektronikus hálózatokon keresztül a mozgalom egységességét fejezte ki (Castells 2006, 198), és a világháló segítette az egységes értelmezési keret, ill. a kölcsönös szolidaritás

kialakításában is. Másrészt, a mozgalomban részes csoportok és aktivisták kollektív cselekvésének alapja a nemzetközi gazdasági intézmények neoliberális gazdaságpolitikájának, valamint azok antidemokratikus döntéshozatali mechanizmusainak közös elutasítása (Castells 2006, 196).

Magyarországon is megszerveződtek az ezredforduló után a globalizációkritikus mozgalom agendája mentén politizáló szervezetek: a globkrit think tankként működő, a tiszai ciánszennyezés után egykori Duna-körösök, Duna-chartások által alapított Védegylet (2000); a generációs alapon szerveződő, és a globális mozgalomra jellemző életmód-politizálást leginkább követő Zöld Fiatalok (2001); valamint az ATTAC nemzetközi hálózat hazai fiókszervezete (2002). Az újonnan alapított szervezetek mellett a hazai mozgalomban fontos szerepet töltött be még a Humanista Mozgalom (1991), ill. az ehhez kapcsolódó Humanista Párt (1993) is, amelyekhez többek között a Békejel, a Szolidaritás Éjszakája rendezvények kötődnek. A hazai mozgalomra jellemző volt ugyanakkor a bal-jobb kategóriák használata körüli belső vita, amelynek jelentősége a mozgalom identitásának meghatározásán túl a lehetséges szövetségkötésekre is hatással volt. A baloldaliság mellett elsősorban az ATTAC Magyarország állt ki, míg a zöld alternatívok, így a Védegylet és a Zöld Fiatalok álláspontja szerint az új politika hiteltelenné válhat a lejáratódott érték kategóriák használata által. A vita alapja a magyar kontextusrendszerben keresendő, aminek jellemzői közé sorolható, hogy a zöld mozgalom az önmagát baloldaliként aposztrofáló pártállami rendszer ellenzékiéhez tartozott, a harmadikutas törekvések hagyománya, a bal-jobb kategóriák körüli bizonytalanság, valamint a mozgalom erőforráshiánya (Mikecz 2008, 90). A globalizációkritikus mozgalom hazai legfontosabb eseményei, mint az iraki háború elleni tüntetések – amiket szintén kísért a mozgalmon belüli fragmentáció – és elsősorban a Zengő-konfliktus, segítettek abban, hogy az alternatívok felismerjék saját erejüket, ami nem elhanyagolható előfeltétele egy párt megalapításának. Külön említésre érdemes, hogy a Zengő-konfliktusban az alternatívok baloldali szárnya nem vállalt különös szerepet, ez is segíthetett abban, hogy a „csata nyertesei”, a zöld alternatívok, a siker és az ideológia egység tudatában vállalják a pártalapítás kockázatát.

A VIZSGÁLT MOZGALMAK ALAKVÁLTOZÁSAI

Az I. táblázat az alternatív mozgalom három típusát mutatja be a szervezeti felépítés, a mozgalmi kritika tárgya, valamint a kollektív cselekvés formái alapján. Hasonlóan teszi ezt a 2. táblázat a radikális jobboldali mozgalom esetében. Mindkét mozgalom esetében – a fentebb már bemutatott – három típus különíthető el, közös továbbá, hogy a mozgalmakhoz kötődő pártok parlamenti mandátumszerzése előtt teljesebben ki. A radikális jobboldali mozgalom már nem

I. táblázat *Az alternatív/ökológiai mozgalom alakváltozása*

	Szervezet	Kritika tárgya, ellenségkép	Kollektív cselekvés formái
Kádár-rendszer zöld ellenzéke	értelmiségi hálózat	szocialista modernizációs minták	tüntetések, tiltakozások, think tank tevékenység
'90-es évek környezetvédői	civil szervezetek	szakpolitikai környezetvédelem	lobbitevékenység, think tank tevékenység, lokális tiltakozások
Hazai globalizáció- kritikus mozgalom	nemzetközi mozgalomba bekapcsolódó hazai mozgalmi hálózat	globális elosztás neoliberális rendszerének kritikája	látványos tüntetések, think tank tevékenység

csupán egy politikai párttól függ, hanem valódi mozgalmi hálózatba szerveződnék ez egyes csoportok, másfelől a mozgalom erejét az adja, hogy az elsődleges politikai alrendszeren kívül is azonosulási lehetőséget, életvezetési, kultúra-fogyasztási mintákat kínál támogatóinak. Bizonyos tekintetben hasonlít ez a szkinhedek szubkultúráján alapuló szervezetépítéséhez, azonban itt a cél már nem a többségi társadalomtól és kultúrától való elkülönülés, hanem a kulturális hegemónia kikezdése. Némileg ehhez hasonlóan az alternatív mozgalom esetében is a tematika kibővüléséről, a technokrata civil lobbitevékenység mellett az egyes részterületeket, témákat összekapcsoló holisztikus rendszerkritikáról, valamint az életmód-politika markánsabb megjelenéséről beszélhetünk.

POLITIKAI LEHETŐSÉGSTRUKTÚRA, POLITIKAI KONTEXTUS

A társadalmi mozgalmak megjelenése az erőforrás-mobilizációs elmélet politikai folyamat modellje szerint olyan változók függvénye, mint a mozgalom szervezetségi szintje, a mozgalmi szervezetek jellege, a politikai akcióba vetett hit, valamint az egyes szereplők közötti szövetségi rendszerek. Ezek együttesét nevezi a mozgalomkutatás a politikai lehetőségek struktúrájának (*political opportunity structure*) (McAdam 1982, 40). A politikai lehetőségstruktúra koncepciója Peter Eisingerhez kötődik, aki egy 1973-as tanulmányában (Eisinger 1973) mutatta ki, hogy a politikai tiltakozások a félig nyitott, félig zárt rendszerekben legvalószínűbbek, hiszen a teljesen nyitott rendszerekben rendelkezésre állnak az intézményesített

2. táblázat *A radikális jobboldali mozgalom alakváltozása*

	Szervezet	Kritika tárgya, ellenségkép	Kollektív cselekvés formái
Szkinhedek	szubkultúra	rivális szubkultúrák, külföldi diákok, romák	erőszakos, kis csoportban elkövetett akciók, könnyűzenei koncertek
Népi radikálisok	politika párthoz, ill. annak tagságához kötődő szervezet	zsidók, idegen pénzügyi körök és azok kiszolgálói	pártgyűlések, bejelentett tiltakozások
Új radikális jobboldal	mozgalmi hálózat, mozgalmi kultúra	multinacionális vállalatok, romák	spontán és bejelentett tiltakozások, erőszakos tüntetések, kulturális események

érdekérvényesítési eszközök, teljesen zárt rendszerekben viszont túl magas a hatósági represszió esélye, a résztvevők számára tehát túl magasak lennének a tiltakozások egyéni költségei.

A politikai lehetőségstruktúra elemei közé tartozik a formális politikai intézményrendszer, az informális eljárások és uralkodó stratégiák, valamint a hatalmi tagoltság (Kriesi et al. 1997, 52). Egy másik felosztásban a politikai lehetőségeket a politikai részvételhez való bővülő hozzáférés, a politikai táborok fellazulása, valamint az eliten belül megjelenő ellentétek teremtik meg (Tarrow 2011, I64–I65). Megfogalmazható kevésbé a politikai eljárásokra, ill. intézményrendszerre vonatkozó kulturális lehetőségek rendszere is: így a politikai tiltakozás valószínűségét növeli a magas normatív erővel bíró társadalmi értékek és az általános gyakorlat közötti feltűnő ellentét, a hirtelen ható sérelmek, a rendszer sérülékenysége, illetve illegitimitásának kiéleződése, valamint egy olyan átfogó értelmezési keret, amely segítségével az adott rendszer ellenzéke meg tudja határozni saját sérelmeit és követeléseit (McAdam 1996, 25).

Dieter Rucht a struktúra helyett a kontextus fogalmával kívánja leírni a mozgalom számára nyitott lehetőségeket meghatározó környezetet. Az általa alkotott elméleti keretben a kulturális és a társadalmi kontextus is különös jelentőséget nyer a politikai kontextus mellett. Hasonlóan más szerzőkhöz, akik a politikai lehetőségstruktúra leírását adják, Rucht szerint az utóbbit a következő faktorok határozzák meg: a pártrendszer nyitottsága és a szakpolitikai döntésekhez való hozzáférés; a hatóságok szakpolitikai hatékonysága; a mozgalom támogatóit felsorakoztató szövetségi rendszerek; valamint az annak ellenfeleit magában foglaló konfliktusrendszer (Rucht 1996, I88–I91). A kontextusrendszer

egyben meghatározza azt is, hogy milyen szervezeti séma dominál az egyes társadalmi mozgalmak esetében egy adott nemzeti környezetben. Rucht a lehetséges sémákat a grassroot, az érdekcsoport és a pártorientált modellel írja le. A domináns modell természetesen nem zárja ki, hogy más típusú szervezeti forma szerint is szerveződhessenek a mozgalmak, hiszen egy-egy mozgalom magában foglalhat grassroot szervezeteket, érdekcsoportokat és pártokat is. Hogy a tárgyalt magyar mozgalmak segítségével érzékeltessük: a '90-es években az alternatív mozgalmat az érdekcsoport modell jellemezte, míg a radikális mozgalmat a népi radikalizmus időszakában a pártorientált modell.

Rucht hipotézise szerint a mozgalmi szervezet gazdagabb erőforrásokban, amennyiben nyitott a döntéshozatal, alacsonyabb a szakpolitikák érvényesítésének hatékonysága a hatóságok részéről, erősebbek a szövetségi hálók és gyengébbek a mozgalmak ellenfelei, valamint egységesebb a társadalom értékrendszere. Másfelől – és ez a szempont témánk szerint értékesebb – a mozgalmi struktúra formálisabb, azaz inkább az érdekcsoport, ill. a pártorientált modellt követi, amennyiben nyitott a pártrendszer és a döntéshozatali mechanizmus, gyenge a szakpolitika-érvényesítés, gyengék a szövetségi rendszerek és erősebbek a mozgalmak ellenfelei (Rucht 1996, 191–192). A szerző a fenti séma alapján hasonlította össze a francia, nyugat-német, valamint az Egyesült Államok nő-, ill. ökológiai mozgalmait. Megállapítása szerint a francia mozgalmak a pártorientált, az amerikaiak az érdekcsoport modellt követik, míg Nyugat-Németországban mindhárom modellre jellemző minták megtalálhatóak. Franciaországban nem sok eredménnyel kecsegtet a lobbipolitizálás, ezért érdemesebb új pártokat alakítani, amelyek, bár erős intézményi korlátokba ütköznek, a hagyományos pártokból való kiábrándulás miatt nagyobb parlamenti bejutási eséllyel rendelkeznek (lásd Le Verts és Nemzeti Front). Az Egyesült Államok politikai rendszerében új pártok számára a mandátumszerzés még tagállami szinten sem reális, ugyanakkor a lobbitevékenységnek, az érdekvédelmi politizálásnak régi hagyománya él az amerikai politikai kultúrában, így a nő- és ökológiai mozgalmon belül is dominál az érdekcsoport modell. Németországban erős a mozgalmi szektor, a föderális államszerkezet és a tartományok szerint is szerveződő közigazgatási és alkotmánybíráskodási rendszer az érdekvédelmi csoportok esélyeit növeli. A föderális berendezkedés azonban új pártok alapítására is ösztönöz, hiszen több szintér is adódik a megmérettetésre, másfelől általánosságban is meghatározó a pártok dominanciája a német politikában (Rucht 1996, 199–201).

Ha a fenti analitikai keret segítségével kívánjuk megérteni azokat a körülményeket, amelyek a radikális jobb és az alternatív mozgalom intézményesedéséhez vezettek, azaz a Jobbik, ill. az LMP megalakulásához, figyelembe kell venni, hogy a politikai kontextus, avagy a politikai lehetőségstruktúra – ahogyan azt Dieter Rucht is kiemeli – állandó változásban van, és maguk a mozgalmak is hatással vannak környezetükre. A radikális jobb és az alternatív mozgalmak tekintetében

pedig nem ugyanazok a mozgalmi struktúrákat érintő külső körülmények, ami a szövetségi hálózatok, valamint a mozgalom ellenfelei esetében magától értetődőek, és az adott kormányzati közpolitika is máshogyan hat a mozgalom által középpontba állított ügyre vagy ügyek halmazára.

A pártrendszer és a döntéshozatal nyitottsága

Választási rendszerünk nem írható le a bevett arányos-többségi dichotómia mentén, a vegyes rendszer nem egyszerűen átmenetet jelent a két klasszikus típus között, hanem új minőséget jelez (Fábián–Kovács 1996, 60–62). Magyarországon a mandátumok kiszámításának módja mellett a pártrendszer zártságát mutatja, hogy egészen a legutóbbi választásokig külső erő nem volt képes mandátumot szerezni az Országgyűlésben. A pártrendszer zártsága, a jelölés rendszere, tehát a képviselőjelöltek indításához, valamint a területi és országos lista állításához szükséges mennyiségű ajánlószelvény összegyűjtése azonban arra sarkallja az új kihívókat, hogy hatékony szervezeti struktúrákat, kiterjedt aktivista hálózatot építsenek ki, ahogyan ezt Németországban az öt százalékos parlamenti küszöb is eredményezi (Rucht 1996, 201).

A döntéshozatali eljárásban való részvételt biztosítja a környezet védelmének általános szabályairól szóló *1995. évi LIII. törvény*, amelynek értelmében az állampolgárok – személyesen vagy civil szervezetek útján – jogosultak részt venni a környezettel kapcsolatos eljárásban. A civil szervezetek további döntéshozatali bevonását erősíti a területfejlesztésről és a területrendezésről szóló *1996. évi XXI. törvény* és a 258/2004. (IX. 16.) Korm. rendelet. A jogszabályokba foglalt széles részvételi lehetőségek mellett egy, a témával foglalkozó, szakértői mélyinterjúkon alapuló tanulmány azonban kiemeli, hogy a hatékony társadalmi részvételt akadályozzák az eljárási jogszabályok hiányosságai. További probléma, hogy a valódi alternatívák megfogalmazásában nem vehetnek részt a civil szervezetek: már kész szakértői anyagokat véleményezhetnek, a részvétel gyakran kimerül a tájékoztatásban (Bela et al. 2003). Míg a pártrendszer zártsága mindkét mozgalom számára adott körülmény, a döntéshozatali rendszer az alternatív mozgalom civil szervezetei számára, bár némileg korlátozott módon, de hozzáférhető a társadalmi részvétel rendszerén keresztül. A radikális jobboldal azonban nem fogalmaz meg olyan szakpolitikai ajánlásokat, mint a környezetvédő szervezetek, hanem az alkotmányos rendszer és a büntetőjog olyan mértékű átalakítását célozza, ami nem volt alkalmas a 2002–2010 közötti baloldali kormányok alatt a társadalmi egyeztetésre.

Közpolitikai hatékonyság

A közpolitikai hatékonyság tulajdonképpen azokra a társadalmi, politikai ügyekre vonatkozik, amelyekre a mozgalom tevékenysége, követelései irányulnak. Amennyiben az állam nem képes, ill. nem hajlandó kezelni ezeket a problémákat, az a formálisabb szervezet kialakítása felé ösztönzi a mozgalmakat, végső soron pedig a mozgalmából kinövő politikai párt programjának gerincét képezhetnek ezek a kérdések. Az általunk vizsgált mozgalmak kapcsán a magyarországi romák helyzete, valamint a Magyar Gárda betiltása számítanak olyan ügynek, amit Hajnal György után a „hiperjogállamiság” esetének nevezhetünk, azaz esetükben a szabályozási működésképtelenség nem véletlen hiba eredménye, hanem rendszerszerű jelenség, aminek oka a közpolitika céljait megjelenítő norma megsértőinek kontraproduktív védelmezése, alapja pedig a posztkommunista rendszerek jogállami elveknek való megfelelési kényszere (Hajnal 2009, 72). Bár a Magyar Gárda a Jobbik alapítása után alakult meg, az ügy azonban jelzi a magyar közpolitika tehetetlenségét a radikális jobb által gerjesztett normasértések során, ami a Kuruc.info radikális hírportál elleni kormányzati fellépésben is megmutatkozott. Az alternatív mozgalom vonatkozásában nem lehet felfedezni olyan erős politikai visszhangot kiváltó ügyet, amelynek kapcsán megvalósulna a közpolitikai kudarc, azonban a kelet-európai közpolitikai rendszerek olyan strukturális problémákkal küzdenek, amelyek különböznek a bürokrácia általános hiányosságaitól és tipizálhatóak a posztkommunista államok tekintetében (Hajnal 2006, 152–153). Az alternatív mozgalom felől a közpolitikai inkompetencia a nemzetközi gyakorlatok tekintetében feltűnő és nem egy adott közpolitikai cél megvalósítása során nyilvánul meg.

Szövetségesek és ellenfelek

A 2002–2010 közötti ciklusok alatt mindkét mozgalom élvezett bizonyos mértékű támogatást az ellenzék részéről. A radikális jobb és a Fidesz között 2002 után a polgári körökön keresztül jött létre átfedés, valamint a 2006-os forró ősz tiltakozó eseményei és a Magyar Gárda megalapítása során is feltűntek a párt politikusai. Az alternatív/ökológia mozgalom az akkori ellenzéki sajtó támogatását élvezte a mozgalom számára kulcsfontosságú konfliktus, a Zengő-ügy kapcsán, az alternatívok azonban minden esetben próbálták elhárítani annak látszatát, hogy a tiltakozásokat tulajdonképpen a bal-jobb tömblogika motiválná (Mikecz 2007). Az alternatív mozgalom a nemzetközi globalizációkritikus mozgalomba való beágyazottsága révén számíthatott külföldi támogatók segítségére is, így a globális mozgalom neves képviselői (Noam Chomsky, José Bové) rendszeresen megjelentek az alternatív aktivisták által szervezett eseményeken.

A mozgalom szövetségeseinek vizsgálatakor fontos szem előtt tartani, hogy ne soroljunk fel olyan szereplőket, amelyek tulajdonképpen maguk is a mozgalomhoz tartoznak (így a természetvédő vagy az emberi jogokkal foglalkozó bejegyzett civil szervezetek nem számítanak külső szövetségeseinek, ahogy a radikális jobb kapcsán a hagyományőrző egyesületek sem), a mozgalom ellenfeleinek meghatározásakor azonban egyértelműbb a helyzet. A radikális jobboldal egyértelmű ellenfele volt a szocialista-liberális kormány, az alternatívok az egész politikai establishmenttel szemben határozták meg magukat, de a Zengő-ügy kapcsán maguk is konfliktusba kerültek a kormánnyal.

3. táblázat *A politikai lehetőségstruktúra elemei a két vizsgált mozgalom tekintetében*

	Radikális jobboldal	Alternatív mozgalom
Pártrendszer	zárt	zárt
Döntéshozatal	zárt	korlátozottan hozzáférhető
Közpolitikai hatékonyság	gyenge	közepes
Szövetségesek	közepesen erősek	gyengék
Ellenfelek	erősek	közepesen erősek

A 3. táblázatban a két mozgalom szerinti bontásban ábrázoltuk a politikai lehetőségek rendszerét, vagy, Dieter Rucht megfogalmazásában, a politikai kontextust. A pártrendszer mindkét mozgalom vonatkozásában zártnak tekinthető, ami Rucht hipotézise szerint nem a pártorientált modellnek kedvez, azonban bizonyos ponton túl ez éppen ellentétesen hat, ahogyan erre fentebb Eisinger kapcsán már utaltunk. A társadalmi egyeztetések lehetőséget adnak a civil szervezeteknek, hogy bekapcsolódhassanak a környezetvédelmi döntéshozatalba, aminek eredménye, hogy az alternatív mozgalmon belül markáns a formális szervezetek szerepe, a radikális jobboldal tekintetében azonban nincs jelentősége ennek. A radikális jobb tekintetében több ügy kapcsán is megvalósul a közpolitikai kudarc, az alternatív mozgalom azonban csak az általános és a kelet-európai posztkommunista államokra jellemző közpolitikai anomáliákkal szembesül. A radikális jobb a 2002 utáni időszakban több ponton is kötődött a jobboldali ellenzékhez, elsősorban a polgári körökön keresztül, azonban valódi szövetségről nem beszélhetünk, végig érződött a Fidesz és a radikális jobb kapcsolatának ambivalens jellege, így közepesen erős szövetségről van szó. Az alternatívok gyenge szövetségekkel rendelkeznek, és bár a mozgalom az egész politikai elittel szemben határozta meg önmagát, valamint egy-egy ügy kapcsán konfliktusba kerültek ön-

kormányzatokkal, minisztériumokkal, mégsem volt olyan erős a kormányzati felépítés velük szemben, mint ahogy ez a radikális jobb esetében megmutatkozott.

KONKLÚZIÓ

A radikális jobboldali, ill. az alternatív mozgalmak vizsgálata arra világított rá, hogy mindkét mozgalom az ezredforduló után olyan alakváltozáson ment keresztül, amely összekapcsolható a mozgalmi pártok feljutásával. A radikális jobboldal nem korlátozódik egy párt köré: bár a Jobbik minden kétséget kizáróan a mozgalom leginkább látható és az egész mozgalom dinamikáját meghatározó szegmense, rajta kívül sok egyéb szervezet, informális csoportosulás, politikai és kulturális önszerveződés hálózata adja magát a mozgalmat. Az alternatívok a '90-es évek érdekvédelmi politizálása után az ezredforduló globalizációkritikus mozgalmából merítették témákat, szimbólumokat és tiltakozási mintákat, amelyek révén a technokrata környezetvédelmi érdekképviselet mellett megjelenhetett a globális problémákra holisztikus válaszokat adó, tömegeket vonzani képes aktivista attitűd. Az életmód átpolitizálása azonban nem csupán az alternatív mozgalomnál fedezhető fel, ugyanezt a célt szolgálják a radikális jobb tekintetében a szabadidős, hagyományörző szervezetek.

A politikai lehetőségstruktúra elemzése során arra a megállapításra jutottunk, hogy Magyarországon a pártrendszer zártsága az erőforrások koncentrációját eredményezi, miközben a társadalmi egyeztetés kínál bizonyos hozzáférést a környezetvédő civil szervezetek számára, azonban ez alternatív javaslatok kidolgozására nem ad lehetőséget. Ezzel nő az érdekképviseleti szervezeti struktúra szerepe az alternatív mozgalom számára, de elvezet ahhoz a felismeréshez is, hogy a valódi részvétel és az alternatíva megvalósítása egy politikai párt keretei között lehetséges. Véleményünk szerint az alternatív mozgalom számára az összes többi elem közül ez utóbbi jelentette a legfontosabb ösztönzőt a pártorientált szervezeti struktúra követésére. A radikális jobboldal számára ez a fajta társadalmi egyeztetés nem kínál lehetőséget, így az intézményesedés, a civil szervezetek alapítása mögött nem valódi érdekképviseleti tevékenység áll, hanem inkább egyfajta kulturális hegemóniára való törekvés, és ezzel összefüggésben a német politikában ismert radikális jobboldali civil társadalom kiépítése fedezhető fel (Teune 2008). A kelet-európai közpolitika gyenge hatékonysága mindkét mozgalom számára adottság, azonban a radikális jobb számára is fontos témák kapcsán feltűnően nyilvánult meg a közpolitikai kudarc. Bár a radikális és a mérsékelt jobboldal között felfedezhetőek átfedések, a baloldali kormányok erős fellépése az alkalmazott elméleti keret értelmében a pártorientált modell felé mozdította a radikális jobboldalt, míg az alternatív mozgalmat nem érte olyan erős kormányzati nyomás, de nem is támogatták a mozgalmon kívüli politikai szövetségesek.

A fenti kritériumokon kívül természetesen megnevezhetőek még más olyan tényezők, amelyek befolyásolták a mozgalmi pártok megjelenését – nem is sűrítendő bele minden mozzanat egy elméleti keretbe. Másrészt a politikai lehetőségstruktúra országspecifikus. Ebből a szempontból fontos megemlíteni, hogy a rendszerváltás során maguk az ellenzéki mozgalmak is a pártosodás útjára léptek (Szabó 1993), hiszen ez a forma adhatott többleterőforrásokat és intézményesített befolyást, ami így felértékelte a pártok szerepét. Ez a stratégia továbbra is a politikai mozgalmak szeme előtt lebeg. Lényegesek továbbá a külföldi minták is: az alternatív mozgalom számára nyilvánvalóan inspiráló a nyugati zöld pártok sikere, ami korábban is többeket sarkallt ökológiai párt alapítására. A radikális jobboldali mozgalom esetében viszont a legalitás-illegalitás mezsgyéjén mozgó, az elfogadott kulturális normákat kikezdő mozgalom számára különös jelentősége van egy intézményesedett szárnynak, amely képes behatolni a politikai intézményekbe.

Az eddigieket összegezve: az alternatív mozgalom számára a pártorientált modell kialakításában a legfontosabb szerepe a választási rendszer zártságának, a társadalmi egyeztetés korlátozottságának, valamint a szövetségesek hiányának volt; a radikális jobboldal esetében a zárt választási rendszer mellett az olyan tényezők lényegesek, mint a közpolitikai kudarcok sorozata és a mozgalommal szemben megmutatkozó erőteljes kormányzati fellépés. A mozgalmi pártok felfutásában másfelől különös szerepet tulajdoníthatunk a vizsgált mozgalmi hálózatok, valamint a politikai cselekvést lehetővé tevő értelmezési keretek kiteljesedésének.

Hivatkozott irodalom

- Bela Györgyi – Pataki György – Valéné Kelemen Ágnes 2003. *Társadalmi részvétel a környezetpolitikai döntéshozatalban. Döntéstámogató eszközök és értékelési eljárások alkalmazása*. Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Környezettudományi Intézet.
- Bozóki András 2003. *Politikai pluralizmus Magyarországon, 1987–2002*. Budapest: Századvég.
- Castells, Manuel 2006. *Az információ kora: gazdaság, társadalom és kultúra. Az identitás batalma II*. Budapest: Gondolat–Infonia.
- Della Porta, Donatella – Diani, Mario 2006. *Social Movements: An introduction*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Eisinger, Peter K. 1973. The Conditions of Protest Behavior in American Cities. In *The American Political Science Review* 1973/I. II–28.
- Fábián György – Kovács László Imre 1996. A választási rendszerek tipológiai problémái és a magyar választási rendszer. In *Politikatudományi Szemle* 1996/2. 51–66.
- Hajnal György 2009. Újszerű kudarcmechanizmusok a magyar közpolitika világában. In *Politikatudományi Szemle* 2009/4. 61–81.
- Hajnal György 2006. Bureaucratic Incapacity in Transition Democracies: A Case Study of Decision Behaviour in Hungarian Central Government Organisations. In Rosenbaum, A. – Juraj, N. (eds.): *Democratic Governance in the Central and Eastern European Countries: Challenges and Responses for the XXI Century*. Bratislava: NISPAcee. 151–172.

- Kacsuk Zoltán 2005. Szubkultúrák, poszt-szubkultúrák és neo-törzsek. In *Replika* 2005/53.
- Kowalik Tamás 1999. A FIDESZ Zöld Frakció (1988–1994). In Szabó Máté (szerk.): *Környezetvédelmi civil kezdeményezések Magyarországon, 1988–1998. Tanulmányok*. Budapest: Villányi Úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány. 197–203.
- Kriesi, Hanspeter – Koopmans, Ruud – Duyvendak, Jan Willem – Giugni, Marco G. 1997. *New Social Movements In Western Europe: A Comparative Analysis*. London: Routledge.
- McAdam, Doug 1996. Conceptual Origins, Current Problems, Future Directions. In McAdam, Doug – McCarthy, John D. – Zald, Mayer M. (eds.): *Comparative Perspectives on Social Movements. Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*. Cambridge: Cambridge University Press. 23–40.
- McAdam, Doug 1982. *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930–1970*. Chicago: The University Of Chicago Press.
- Mikecz Dániel 2008. A dinnye a héjától. A bal-jobb vita a magyar alternatív mozgalmakon belül. In *Politikatudományi Szemle* 2008/2. 71–97.
- Mikecz Dániel 2007. Zengő-konfliktus a napisajtóban. A civil mozgalmi és kormányzati frame-ek elemzése. In *Médiakutató* 2007/2. 37–45.
- Rucht, Dieter 1996. The Impact of National Contexts on Social Movement Structures: A Cross-movement and Cross-national Comparison. In McAdam, Doug – McCarthy, John D. – Zald, Mayer M. (eds.): *Comparative Perspectives on Social Movements. Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*. Cambridge: Cambridge University Press. 185–204.
- Szabó Máté 2007. *A tiltakozás kultúrája Magyarországon. Társadalmi és politikai tiltakozás 2*. Budapest: Rejtjel Politológia Könyvek.
- Szabó Máté 2004. *Globalizáció, regionalizmus, civil társadalom*. Budapest: Századvég.
- Szabó Máté (szerk.) 1999. *Környezetvédelmi civil kezdeményezések Magyarországon, 1988–1998. Tanulmányok*. Budapest: Villányi Úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány.
- Szabó Máté 1997. Tiltakozási kultúra Magyarországon a rendszerváltás után: a sajtó tükrében (1989–1995). In *Szociológiai Szemle* 1997/4. 47–75.
- Szabó Máté 1993. *Alternatív mozgalmak Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- Tarrow, Sidney 2011. *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Teune, Simon 2008. Rechtsradikale Zivilgesellschaft – contradictio in adiecto? In *Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen* 2008/4. 17–22.